

Barbara Czardybon
Uniwersytet Jagielloński, Kraków

SYMBOLIZM JAKO *MODUS COGITANDI* I *MODUS VIVENDI*.
POJĘCIE SYMBOLU W MYŚLI ANDRIEJA BIEŁEGO

Po symbolizmie francuskim największą rolę odegrał symbolizm rosyjski. Jego początek bywa wiązany z postacią Walerija Briusowa (1873–1924):

Традиционно отцом русского символизма считают Валерия Брюсова, хотя в юбилейном выступлении 1923 года он назвал себя только одним с колесиков огромного механизма, в котором посильную роль основателей сыграли Д. Мережковский, Ф. Сологуб, К. Бальмонт — писатели, открывшие новое мировосприятие, смутно очерченное в 1890-х гг. как „метафизическое направление”¹.

Trzeba pamiętać i o tym, że symbolizm lat 90. XIX stulecia nie zdołał jeszcze wypracować skonkretyzowanego programu estetycznego. Ówcześni symboliści najczęściej zwracali się bowiem ku obcej literaturze dekadentyzmu. Byli to tzw. starsi symboliści (zwani też „dekadentami”). Do ścisłego rozgraniczenia pojęć: „symbolizm” i „dekadentyzm” doszło zaś dopiero na początku kolejnego wieku². Na arenę literacką wystąpiła wówczas grupa tzw. młodszych symbolistów, wśród której byli m.in. Aleksander Błok

¹ А. Давыдова-Белая: *Русский символизм и украинские символисты: типологическое сопоставление*. W: *Symbol w kulturze rosyjskiej*. Red. K. Duda, T. Obolevitch. Kraków: WAM 2010, s. 542. Szerzej na temat etapu wstępnego modernizmu w literaturze rosyjskiej pisze w swym studium Józef Smaga. Zob. tenże: *Dekadentyzm w Rosji*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1981, s. 5–28.

² Por.: „W fazie krystalizowania się norm i deklaracji terminy ‘dekadentyzm’ i ‘symbolizm’ były tożsame i używano ich na określenie nowych jakości rodzącego się prądu. Po 1904 r. owa tożsamość była już niemożliwa. W symbolistycznych tekstach programowych obie nazwy występowały pod różnymi rozumieniami zależności między sztuką a rzeczywistością. Wyrażały je określenia: ‘symbolizm idealistyczny’ — ‘symbolizm realistyczny’, ‘romantyzm’ — ‘proroctwo’, ‘symbolizm romantyczny’ (‘estetyczny’) — ‘symbolizm jasnowidzenia’, ‘dekadentyzm’ — ‘realizm mistyczny’, ‘dekadentyzm’ — ‘anarchizm mistyczny’ itp.”. *Historia literatury rosyjskiej XX wieku*. Red. A. Drawicz. Warszawa: PWN 1997, s. 53.

(1880–1921), Andriej Biely (właśc. Borys Bugajew, 1880–1934), Wiaczesław Iwanow (1866–1949)³. To właśnie z ich działalnością wiąże się rozkwit rosyjskiego symbolizmu, który wreszcie otrzymuje zwarty program, wyraźnie różniący się jednak od analogicznych fenomenów w literaturze i sztuce Zachodu⁴. Podział na „starszą” i „młodsza” generację rosyjskich symbolistów przedstawia zaledwie jeden z możliwych podziałów interesującego nas zjawiska i, jak się zdaje, nie jest on wcale wyczerpujący. Wciąż pojawiają się głosy, wedle których dostrzeżenie wyraźnej granicy między dwoma pokoleniami symbolistów rosyjskich nastęrcza niejakich problemów:

Wewnętrzne zróżnicowanie symbolizmu nie wyczerpuje się w powszechnie przyjętych podziałach: m.in. według kryteriów pokoleniowych — „starsi” (Briusow, Balmont, Sołogub, Aleksandr Dobrolubow, Iwan Koniewskoj i in.) i „młodszy” (Błok, Biely, Siergiej Sołowjow, Wiaczesław Iwanow i in.); terytorialnych, to jest moskiewskich dekadentów i poetów działających w Petersburgu, których przywódcą w początkowej fazie był Mierieżkowski; według form organizacyjno-wydawniczych — argonauci, skorpionowcy; według uzasadnień nowej sztuki: profeci — esteci; czy — jak chcą niektórzy historycy — według tradycyjnego podziału inteligencji rosyjskiej na okcydentalistów i słowianofilów.

Istoty zjawiska w pełni nie oddaje rozróżnienie dwóch tendencji, nurtów czy dwóch okresów symbolizmu rozumianego jako zespół zjawisk artystyczno-ideologicznych: symbolizm „zapożyczony”, powstały w kręgu francuskich i francuskojęzycznych inspiracji kulturalnych, określanej przez krytykę początku wieku jako „dekadentyzm”; jego pierwszym i szokującym wyrazem były wydane w 1894 r. tomiki poetyckie *Symboliści rosyjscy* (*Русские символисты*) — literacka mistyfikacja Briusowa — oraz symbolizm właściwy, rodzimy. Za datę jego uformowania można by uznać rok 1900 — rok śmierci Władimira Sołowjowa i Nietzschego — lub 1901 — rok pojawienia się w druku pierwszych utworów Błoka i Bielego. Granice między dekadentami i symbolistami były płynne, elementy obu postaw często mieszały się. Na podstawie samych tekstów trudno jest niekiedy ustalić istotne różnice między nimi⁵.

Bez wątpienia symbolizm jako prąd artystyczny odegrał szczególną rolę w kulturze rosyjskiej XX stulecia — wszystkie późniejsze szkoły stanowiły albo kontynuację, albo zaprzeczenie symbolizmu⁶. Można także powiedzieć, że symbolizm rosyjski był specyficznym zjawiskiem z pogranicza

³ Por.: „Generacja, która wchodzi do literatury po roku 1900 [...] zrywa z wąsko artystycznym rozumieniem pojęcia symbolizmu, usiłując wyposażyć go w cechy światopoglądu. [...] Powstaje poczucie dialektycznego związku z poprzednim pokoleniem, związku negacji i akceptacji równocześnie. Zastana tradycja określania pokolenia lat dziewięćdziesiątych jako dekadentów zostaje w tym środowisku przyjęta, oznacza jednak nie tylko negację, jest też zabiegiem terminologiczno-porządkującym”. J. Smaga: *Dekadentyzm w Rosji...*, s. 22.

⁴ Por.: *Literatura rosyjska w zarysie*. Red. Z. Barański, A. Semczuk. Warszawa: PWN 1975, s. 668n.

⁵ *Historia literatury rosyjskiej XX wieku...*, s. 53.

⁶ Por.: Ж. Нива: *Русский символизм. В: История русской литературы. XX век. Серебряный век*. Red. Ж. Нива i in. Москва: Наука 1989, s. 73.

sztuki, filozofii i religii⁷. W tym sensie był on podobny do formacji zwanej w literaturze przedmiotu „rosyjskim renesansem religijno-filozoficznym”⁸. Leonid Stołowicz wyjaśnia:

Symbolizm to określony światopogląd. Dlatego teoria symbolizmu była związana z wyjaśnianiem ważnych problemów filozoficznych. Symbolizm znacznie wpłynął na rozwój rosyjskiej myśli filozoficznej początku XX wieku [...]. Poeci symboliści nie tylko pragnęli ucieleśnić w swojej twórczości artystycznej światopogląd symbolistyczny, ale też teoretycznie opracować jego zasady⁹.

Rosjan łączyło zatem dążenie do filozoficznego uzasadnienia symbolizmu.

Наиболее существенным вкладом в русскую философскую традицию была начатая символистами разработка „символизма как миропонимания”, символа как мироощущения и живого, бесконечно меняющегося предмета специального философского исследования. Литературно-критическая, а главное — игровая жизнетворческая практика позволили открыть им новые аспекты исследования символа как духовно-практического феномена¹⁰.

Problem własnego znaczenia i wzajemnego związku sztuk oraz problem możliwości stworzenia „syntetycznego dzieła sztuki”, zagadnienie korelacji sztuki i rzeczywistości społecznej, kwestia związku sztuki i religii w kontekście pozacerkiewnej „nowej świadomości religijnej” — oto główne tematy, ku którym zwracali się teoretycy symbolizmu w Rosji¹¹.

Jedną z ciekawszych teoretycznych propozycji tego okresu była koncepcja symbolizmu wypracowana przez Andrieja Biełego. Przedmiotem niniejszego artykułu będzie jego teoria symbolizmu jako typu światopoglądowego.

⁷ Filozoficzna strona symbolizmu rosyjskiego bywa jednak dość często dyskredytowana: „В гносеологическом плане русский символизм заявляет о себе двумя взаимосвязанными сторонами — собственно философской и художественно-эстетической. При всей значимости первой, разработана она слабо. Акцент делается на вторую сторону”. В. Павлов: *Социокультурные и философские параметры русского символизма*. W: *Symbol w kulturze rosyjskiej...*, s. 538.

⁸ Por.: S. Mazurek: *Rosyjski renesans religijno-filozoficzny. Próba syntezy*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN 2008, s. 194n. Zob. też M. Bierdiajew: *Rosyjska idea*. Przeł. J.C.-S.W. Warszawa: Fronda 1999, wyd. drugie, s. 230 i 261.

⁹ L. Stołowicz: *Historia filozofii rosyjskiej. Podręcznik*. Przeł. B. Żyłko. Gdańsk: słowo/obraz terytoria 2008, s. 397.

¹⁰ В. Кравченко: *Игра взаимоотношений (знак — эмблема — символ) в русском символизме*. W: *Symbol w kulturze rosyjskiej...*, s. 504. Zob. В. Czardybon: *Мотивы неокантовские в роsyjskim символизме*. W: *Symbol w kulturze rosyjskiej...*, s. 474.

¹¹ Por.: Н. Дмитриева: *Русское неокантианство: „Марбург” в России. Историко-философские очерки*. Москва: РОССПЭН 2007, s. 331.

Na początek proponujemy sięgnąć do źródeł twórczości Rosjanina i spróbować je roboczo określić. Nie ulega wątpliwości, że Bieły był twórcą o szczególnie zmiennych inklinacjach filozoficznych. Świadczą o tym jego fascynacje pesymistyczną filozofią „preneokantysty” Arthura Schopenhauera (1788–1860), światopoglądem Friedricha Nietzschego (1844–1900), teozofią i okultyzmem Heleny Bławatskiej (1831–1891), myślą „ojca filozofii rosyjskiej”, Władimira Sołowjowa (1853–1900), transcendentalizmem Immanuela Kanta (1724–1804) i poglądami neokantystów, wreszcie — antropozofią Rudolfa Steinera (1861–1925)¹². Istotne znaczenie w procesie kształtowania się koncepcji symbolizmu Biełego wywarła teoria poznania Heinricha Rickerta (1863–1936). Rosjaninowi szczególnie bliska była wszakże przeprowadzona przez badaczy krytyka nauki jako wiedzy zdolnej odzwierciedlać rzeczywistość we własnych pojęciach. Należy jednak podkreślić, że Bieły nie sprowadzał własnego symbolistycznego pojmowania świata do żadnego elementu bliskiego mu materiałowi filozoficznego. W jednym ze swych tekstów zaznaczał przecież:

[...] я — ни шопенгауэрианец, ни соловьи́ст, ни ницшеанец, менее всего „ист” и „анец”, пока не усвоен стержень моего мировоззрительного ритма, бойтесь полемики со мной; всегда могу укусить со стороны вполне неожиданной; и укусив, доказать по пунктам (гносеологически), что я поступил не вопреки мировоззрению своему, а на основании его данных, ибо мировоззрение мое для вас весьма туманная штука: оно ни монизм, ни дуализм, ни плюрализм, а плюро-дуо-монизм, то-есть пространственная фигура, имеющая одну вершину, многие основания и явно совмещающая в проблеме имманентности антиномию дуализма, но — преодоленного в конкретный монизм¹³.

Do teorii symbolizmu jako „pluro-duo-monizmu” jeszcze wrócimy. Tymczasem zależy nam wyłącznie na podkreśleniu wpływu na poglądy człowiego teoretyka rosyjskiego symbolizmu niejednorodnego materiałowi filozoficznego. Co charakterystyczne, klasyfikacja Biełego jako filozofa wciąż jest sprawą żywo dyskutowaną. Nie brakuje opinii mówiących o tym, że rosyjski pisarz nie jest ani filozofem, ani historykiem¹⁴.

Bieły, poszukując filozoficznej podstawy dla własnej teorii symbolizmu, deklarował tym samym wyjście symbolizmu poza ramy czysto literackiej

¹² Opis negatywnego stosunku do przekonań Biełego wśród tzw. profesjonalnych filozofów rosyjskich znajdziemy w podręczniku autorstwa L. Stołowicza. Zob. tenże: *Historia filozofii rosyjskiej...*, s. 411. Por.: Н. Дмитриева: *Русское неокантианство...*, s. 349.

¹³ А. Белый: *На рубеже двух столетий*. Москва–Ленинград: Земля и фабрика 1931, wyd. 2-е, s. 190. Emfazę usunięto — В.Сз.

¹⁴ Por.: „Однако, не следует забывать: со строго научной точки зрения писатель Андрей Белый не является ни историком, ни философом”. Е.-М. Мишке: „*Душа самосознающая — только символ, или дух в душе*”: *Философия символа у позднего Андрея Белого*. W: *Symbol w kulturze rosyjskiej...*, s. 570. Emfazę usunięto — В.Сз.

teorii. Zasady symbolizmu szczegółowo rozpracowywał w wielu artykułach oraz esejach o charakterze krytycznoliterackim, ale i filozoficznym. Fundamentalną pracą, w której „teoretycznie wyprowadza symbolizm z krytyki krytyki poznania”, jest obszerny *Символизм*¹⁵. Interesujące teksty, bezpośrednio traktujące o podstawach symbolizmu, zawarte zostały w tomach: *Луг зеленый*¹⁶ i *Арабески*¹⁷. Opracowanie zasad symbolizmu przynosi również po raz pierwszy wydany dopiero w 1982 roku (w wydawnictwie Ann Arbor), czyli blisko 50 lat po śmierci autora, esej zatytułowany *Почему я стал символистом и почему я не перестал им быть во всех фазах моего идейного и художественного развития*¹⁸.

Już w 1904 roku Bieły wyraźnie wskazywał na nierozzerwalny związek między krytycyzmem i symbolizmem. Pierwszy określał jako „pryzmat rozbijający światło duszy na tęcze barwy” [призма, разбивающая свет души на радужные краски], drugi znów — jako „odwrotnie postawiony pryzmat znowu zbierający te tęcze barwy” [обратно поставленная призма, опять собирающая эти радужные краски]. Zarówno krytycyzm bez symbolizmu, jak i symbolizm bez krytycyzmu skazany jest na jednostronność w ujmowaniu świata. Symbolizm — o ile wywodzi się z krytycyzmu — jawi się jako „metoda życia” [жизненный метод]. Taki symbolizm przewycięża — z jednej strony — empiryzm dogmatyczny i — z drugiej — abstrakcyjny krytycyzm¹⁹. Później Bieły opublikował m.in. recenzje prac Wilhelma Windelbanda (1848–1915) i Karla Vorländera (1860–1928), myślicieli kojarzonych z neokantyzmem²⁰. W 1910 roku z entuzjazmem powitał ukazanie się rosyjskiej wersji międzynarodowego pisma „Logos”, ale po dwóch latach jednoznacznie zerwał z nurtem neokantowskim²¹. Na zmianę jego poglądów najpewniej wpłynęła

¹⁵ А. Белый: *Символизм. Книга статей*. Москва: Мусагет 1910.

¹⁶ Tenże: *Луг зеленый. Книга статей*. Москва: Альциона 1910.

¹⁷ Tenże: *Арабески. Книга статей*. Москва: Мусагет 1911.

¹⁸ А. Белый: *Почему я стал символистом и почему я не перестал им быть во всех фазах моего идейного и художественного развития*. W: tegoż: *Символизм как миропонимание*. Москва: Республика 1994, s. 418–493.

¹⁹ Prof. А. Белый: *Критицизм и символизм. По поводу столетия со дня смерти Канта*. W: *Кант: pro et contra. Реценция идей немецкого философа и их влияние на развитие русской философской традиции. Антология*. Wybór А.И. Абрамов, В.А. Жучков. Санкт-Петербург: РХГИ 2005, s. 555 i 563.

²⁰ А. Белый (rec.): Вильгельм Виндельбанд: *История новой философии в ее связи с общей культурой и отдельными науками*. Przekł. z niem. T. 2: *От Канта до Ницше*. Санкт-Петербург 1905. „Весы” 1906, № 2, s. 75–76; tenże (rec.): Карл Форлендер: *Неокантианское движение в социализме*. Москва 1907. „Перевал. Журнал свободной мысли” 1907, № 5, s. 56–57.

²¹ Na temat Bielego krytyki neokantystów zob. А.Д. Сиклари: *Символ в мемуарах Андрея Белого*. „Вестник МГТУ” 2010, t. 13, № 2, s. 305.

znajomość z Rudolfem Steinerem. Tym sposobem Rosjanin zwrócił się w kierunku umocnienia zapoznanego teozoficzno-teurgicznego sensu filozofii symbolizmu²².

Spróbujmy odpowiedzieć na następujące pytanie: w jaki sposób dochodzi według Biełego do konstrukcji światopoglądu? Jak wyżej zaznaczono, poglądy rosyjskiego myśliciela w znacznym stopniu określone zostały przez odkrycia badeńskiej szkoły neokantowskiej. Rosjanin przejął od Heinricha Rickerta twierdzenie, że świata jako całości nie wyjaśnia nauki ściśle. Ograniczają one bowiem przedmiot poznania i jednocześnie „systematyzują” jego brak. Życie nie odsłania się w poznaniu naukowym. W jaki więc sposób dochodzi do jego ujawnienia? Życie — odpowiada Bieły — ujawnia się w integralnej działalności twórczej. Nauka osłabia siły twórcze człowieka, zawęża się do sfery ściśle zewnętrznej, przez co uniemożliwia człowiekowi transcendowanie rzeczywistości. Nieuniknioną konsekwencją dyferencjacji poszczególnych metod naukowych staje się sytuacja metodologicznego chaosu, czyli sytuacja, w której człowiek nie jest w stanie odnaleźć żadnej wspólnej zasady, mogącej uzasadnić traktowanie nauki jako światopoglądu. Nie sposób zatem skonstruować całościowej wizji świata, której fundament stanowiłaby wiedza naukowa. Autor *Символизма* pisał:

Научного мировоззрения в смысле мировоззрения, выведенного из системы точных наук, не может существовать в наши дни [...]. Научное мировоззрение в сущности есть мировоззрение, в котором мир истолкован специальным образом²³.

Co w takim przypadku mógł uczynić rosyjski symbolista? Bieły przenosi problem konstrukcji światopoglądu w sferę teorii poznania. Szansę wyjścia z wyżej przedstawionej sytuacji widzi wszakże w stworzeniu teorii wiedzy rozumianej jako propedeutyka światopoglądu, w stworzeniu nauki o naukach, *sc. gnoseologii*²⁴.

Gnoseologiczne odkrycia przedstawicieli szkoły badeńskiej stały się podstawą dla wypracowanej przez Biełego teorii kultury²⁵. Teoria poznania

²² Рог.: Н. Дмитриева: *Русское неокантианство...*, s. 362.

²³ А. Белый: *Эмблематика смысла. Предпосылки к теории символизма*. W: tegoż: *Символизм...*, s. 52n.

²⁴ Рог.: Л.И. Филиппов: *Неокантианство в России*. W: *Кант и кантианцы. Критические очерки одной философской традиции*. Red. А.С. Богомолов. Москва: Наука 1978, s. 312.

²⁵ Рог.: „Одна из заслуг русских символистов — создание философии культуры на базе концепции символического. Толчком для ее появления послужило увлечение неокантиантской философией, которая традиционно проявляла большой интерес к культуре, понимаемой как совокупность духовных способностей человека, которые дают ему возможность воспринимать мир, обладающий смыслом. В неокантианстве

Rickerta skupiona była wokół pojęcia wartości. Problem wartości w świetle jego szkoły jawił się jako centralny problem symbolizmu i wnioskowań teoretyczno-poznawczych, a jego rozwiązanie wiązało się z koniecznością uzasadnienia niezależnej estetyki jako nauki rygorystycznej. O ile Heinrich Rickert wyprowadzał wartości z procesu poznawczego, o tyle Biely uważał, że poznanie nie jest w stanie określić wartości. Zdaniem rosyjskiego symbolisty to raczej wartość określa poznanie. Tym samym wartość nie jest pojęciem gnoseologicznym, lecz dotyczy działalności twórczej człowieka; nie tkwiąc ani w podmiocie, ani w przedmiocie, tkwi w samej twórczości życia (*sic!*)²⁶. Wartość, „wypierając” wszystkie inne pojęcia „ostateczne” wypracowane przez myśl neokantowską (pojęcie „rzeczy samej w sobie”, pojęcie „Ja”,...), przekształca się w „emblem at emblematów”, czyli symbol. Emblemat oznacza monogram czystego wyobrażenia, łączący obrazy twórczości w system. Stanowi analogię Kantowskiego pojęcia „schematu” czy — wyrażając się nieco inaczej — to schemat w zastosowaniu do idei rozumu²⁷.

Bielego teoria symbolizmu to — wedle jego własnego określenia — „pluro-duo-monizm” [плюро-дуо-монизм] („mono-duo-pluralizm” [моно-дуо-плюрализм] lub „konkretny monizm”²⁸). Metoda rozwijana przez niego w pracy z 1909 roku wyprzedziła Steinerowski cykl *Der menschliche und der kosmische Gedanke*²⁹. Celem *Эмблематики смысла* było stworzenie symbolizmu rozumianego jako jednolita teoria światopoglądu i metodologia nauk. Rosyjski symbolista pisze:

Мне и теперь стыдно подчеркивать, что курс 1914 года Рудольфа Штейнера *О макро- и микрокосмическом мышлении* [Biely ma na myśli dzieło Steinera *Der menschliche und der kosmische Gedanke* — В.Сз.] есть антропософская, но полная транскрипция моей *Эмблематики смысла*; тут и там попытка вопрос о мировоззрении заменить теорией мировоззрительного контрапункта; тут и там усилие показать, что надо выйти из мировоззрения в их круг; тут и там мировоззрение расширяемо в микрокосм; у Штейнера микрокосмическое мышление есть дедукция макрокосма; у меня выход к макрокосму есть конечная

культура становится истинным предметом ‘наук о духе’, требующих для своего исследования новой разработки специальных методов”. Е. Петриковская: *Русский символизм в контексте Давосской дискуссии Мартина Хайдеггера и Эрнста Кассирера*. W: *Symbol w kulturze rosyjskiej...*, s. 342.

²⁶ Por.: J. Kapuścik: *Sens życia. Antropologiczne aspekty rosyjskiego renesansu duchowego XX wieku w świetle prawosławia*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2000, s. 157.

²⁷ Por.: Л.И. Филиппов: *Неокантианство в России...*, s. 312.

²⁸ Pojęcie „konkretnego monizmu” odsyła nas do gnoseologii Rudolfa Steinera i Eduarda von Hartmanna (1842–1906).

²⁹ R. Steiner (GA 151): *Der menschliche und der kosmische Gedanke. Vier Vorträge, gehalten in Berlin vom 20. bis 23. Januar 1914*. Dornach/Schweiz: Rudolf Steiner Verlag 1990.

индукция из вершины пирамиды познаний; совпадение — до частных; и тут, и там взят треугольник; у Штейнера как проблема невозможности рационалистически прийти к реальности общих понятий; у меня как ритм преодоления очередной антиномии (формы и содержания) в третьем, как символе. *Эмблематика смысла* в ракурсе схемы есть разгляд пирамиды, построенной из градации антиномий, преодолеваемых в третьем, как вершине треугольника. Обе позиции (Штейнера и моя) суть в разгляде рационализма — диалектический метод; у Штейнера — диалектика мировоззрений; у меня — диалектика методических схем, поданных клавиатурой.

В конце концов: Штейнер мог бы назвать XXXIII курс *Эмблематикой смысла*, а я мог бы назвать *Эмблематику* хоть бы *Диалектика преодоления микрокосмического мышления в макрокосм*.

Суть не в разности терминов и подходов: суть — в сути³⁰.

Sfera pluralizmu jest u Biełego sferą naukowych emblematów i symbolizacji, sfera dualizmu — sferą samej teorii symbolizmu, rozpatrującej kwestię dualności różnych odmian wiedzy i twórczości, a sfera konkretnego monizmu przeżywanego całościowo — sferą symbolu. Filozofia symbolizmu Biełego może być interpretowana jako jeden z przejawów systemowego pluralizmu. Emblematyka sensu jest nauką o światopoglądach, „światopoglądem o światopoglądach”; jest ona dla autora niczym innym, jak metodologią. Przywołajmy zatem jego deklarację:

Для меня символизм в разрезе мировоззрения никогда не мог быть „мистикой” по прямому поводу; я всегда был: имманентистом и все проблемы трансцендентности отрицал [...]. [Э]мблематика смысла в центральной оси — учение о мировоззрениях, мировоззрениях в диалектике методов, мировоззрение строящих: мировоззрение о мировоззрениях [...]. [Н]е в мистике удар моего символизма, а в эмблематике..., т.е. методологии³¹.

Symbol jest wartością: symbol jest jednością i jedność jest wartością; pojęcie wartości zawarte jest w pojęciu jedności symbolicznej. Sąd „symbol jest wartością” można interpretować w duchu ortodoksyjnego kantyzmu, gdzie świat sprowadzony zostaje do mojego przedstawienia: „Ценностью же является все содержание сознания ‘я’, понятое как символ”³². Symbol nie jest rozkładany w emocjach ani w pojęciach — jest tym, czym jest. Wyznacza granicę dla norm poznawczych, twórczych i etycznych. Ale symbol jest nie tylko pojęciem „ostatecznym” czy pojęciem „najwyższym”. Jest

³⁰ А. Белый: *Почему я стал символистом...*, s. 456n. Emfazę usunięto — В.Сз.

³¹ А. Белый: *Письма к П.Н. Медведеву*. Оpubl. А.В. Лаврова: *Взгляд: Критика. Полемика. Публикации*. Москва: Советский писатель 1988, s. 436–437. List z 6 lutego 1929 г. Сут. за: В.Г. Белоус: *На перевале. О символичности рубежа 1925/1926 годов — времени зарождения „Истории становления самосознающей души”*. W: *Symbol w kulturze rosyjskiej...*, s. 579. Emfazę usunięto — В.Сз.

³² А. Белый: *Брюсов*. W: tegoż: *Луг зеленый...*, s. 185.

również symbolem „czegoś”, co pochodzi wyłącznie z dziedziny niemającej prostego odniesienia do wiedzy. Symbol — to połączenie celów poznania z czymś, co przekracza jego granice³³. Nie jest to jednak prosta synteza, lecz prawdziwie organiczne połączenie. Tym „czymś” symbolizowanym jest samo życie. Mamy tutaj do czynienia z rzutowaniem Kantowskiego mechanizmu poznania na sferę twórczości życia. Zdaniem Rosjanina:

[...] познавательный акт не машина; он есть существо жизни мира и мысли; существо это — дух: познание, плоть его — вечное становление, не могущее стать ни понятием (формой), ни материальным предметом; понятие и предмет — две абстракции плоти познания; отпечатки текущей игры [...]³⁴.

W celu poetyckiego wyrażenia idei filozoficznych rosyjscy symboliści chętnie posługiwali się muzyką jako kategorią i obrazem. Biely był autorem głośnego cyklu czterech poetycko-filozoficznych symfonii³⁵: *Северная симфония*³⁶, *Драматическая*³⁷, *Возврат*³⁸, *Кубок метелей*³⁹. Cykl znakomicie dopełnia antologia wierszy *Золото в лазури*⁴⁰. Autor symfonii

³³ Por.: А. Белый: *Эмблематика смысла...*, s. 67. W tym kontekście warto, być może, wspomnieć o „wyższości” myśli rosyjskiej w stosunku do zachodnioeuropejskiej: „[...] [F]ilozofia rosyjska jest krzywym zwierciadłem, które w karykaturalny sposób ukazuje problemy teoriopoznawcze filozofii zachodnioeuropejskiej. Skrajnym przypadkiem takiego zniekształconego obrazu jest często przywoływana konstatacja poety Fiodora Tiutczewa, według którego ‘Rosji nie da się zrozumieć, można w nią natomiast tylko uwierzyć’. [...] [T]wórczość Tiutczewa jest uważana za źródło inspiracji dla symbolistów rosyjskich [...]. Filozofia rosyjska w karykaturalny sposób odzwierciedla problemy teoriopoznawcze filozofii zachodnioeuropejskiej, ponieważ to, co przez filozofię zachodnioeuropejską może być uznane za porażkę, ewentualnie wadę wymuszającą szukanie innych rozwiązań (skoro ‘rozumem nie można poznać’), dla wielu filozofów rosyjskich okazuje się zaletą, żeby nie powiedzieć cnotą [...]. Takie stanowisko pozwala mówić o wyższości filozofii rosyjskiej nad zachodnioeuropejską, w szerszym ujęciu — wyższości Rosji nad Zachodem. Jest mowa o wyższości, ponieważ brak możliwości ujęcia Rosji rozumem był interpretowany jako świadectwo jej wyższej, duchowej formy [...] oraz jakiejś specjalnej więzi z Bogiem [...]. [U]życie symbolu jest mimo wszystko sukcesem poznawczym, a w szerszym kontekście, przy uwzględnieniu znanych trudności poznawczych, można wręcz mówić o tym, że użycie symbolu jest jedynym sposobem, żeby zrozumieć ‘to, co rozumowo jest niepoznawalne’”. A. Ostrowski: *Symbol jako wyraz tego, czego rozumem nie można poznać*. W: *Symbol w kulturze rosyjskiej...*, s. 15–28. Zob. też B. Mucha: *Historia literatury rosyjskiej. Od początków do czasów najnowszych*. Wrocław: Ossolineum 2002, wyd. drugie rozsz., s. 386n.

³⁴ А. Белый: *О смысле познания*, 1916 <http://bugayeff.narod.ru/de_sensu_cognitionis.pdf>. Dostęp online 25 lutego 2011 roku.

³⁵ Zob. В. Кравченко: *Игра взаимотрансформаций...*, s. 504.

³⁶ А. Белый: *Северная симфония (1-я, героическая)*. Москва: Скорпион 1904.

³⁷ Tenże: *Симфония (2-я, драматическая)*. Москва: Скорпион 1902.

³⁸ Tenże: *Возврат. III симфония*. Москва: Гриф 1905.

³⁹ Tenże: *Кубок метелей. Четвертая симфония*. Москва: Скорпион 1908.

⁴⁰ Tenże: *Золото в лазури*. Москва: Скорпион 1904.

wyraża przekonanie, że muzyka stanowi najwyższą formę sztuki i tylko ona może odzwierciedlić ukryte duchowe wartości świata. *Золото в лазури* zainspirowane zostało ideami Władimira Sołowjowa, a mówiąc dokładniej — oczekiwaniem duchowego odrodzenia świata oraz fascynacji poszukiwania „złotego runa” i „kraju wiecznego słońca”⁴¹. U Bielego muzyka jest sposobem kontaktu z czymś nieskończonym i wiecznym, a jako taka stanowi rodzaj poznania rozumiany jako docieranie do prawdy oraz uświadamianie tajemnicy, jej uobecnianie i upodabnianie do niej⁴²:

В музыке — пишет русский символист — наибольшее приближение глубин духа к поверхностям сознания. [...] Музыка идеально выражает символ. Символ поэтому всегда музыкален. [...] Из символа брызжет музыка. Она минует сознание. Кто не музыкален, тот ничего не поймет.

Символ пробуждает музыку души. Когда мир придет в нашу душу, всегда она зазвучит. Когда душа станет миром, она будет вне мира. Если возможно влияние на расстоянии, если возможна магия, мы знаем, что ведет к ней.. Усилившееся до непомерного музыкальное звучание души — вот магия. Чарует душа, музыкально настроенная. В музыке чары. Музыка — окно, из которого льются в нас очаровательные потоки Вечности и брызжет магия⁴³.

Posługując się językiem filozofii transcendentalnej, Rosjanin uznaje muzykę za przedstawianie świata noumenalnego. Muzyka jest dlań odkrywaniem idealnego sensu zjawisk, *sc.* ich znaczenia religijnego, mistycznego. Muzyka jest symbolem i epifanią, a jej celem okazuje się uświęcenie świata i odrodzenie człowieka⁴⁴. Najpełniejsze realizacje symboliczności Biely dostrzega więc w muzyce. Grażyna Bobilewicz zwraca uwagę na fakt następujący: koncepcja sztuki integralnej symbolistów przejęta została od twórców doby romantyzmu, przy czym sama struktura i porządek procesu twórczego uległy zasadniczemu odwróceniu. Artysta romantyczny, tworząc dzieło, wychodził od tzw. idei i poprzez obraz wizualny zmierzał ku „umuzycznieniu” całości dzieła. Z kolei dla symbolistów źródło klimatu

⁴¹ „Symfonie były nowatorskim eksperymentem poetyckim. Biely budował je na zasadzie architektoniki utworów muzycznych, która ujawniła się w wariacjach leitmotywów, stosowaniu podwójnego i potrójnego kontrapunktu, wprowadzeniu refrenów i rytmicznej organizacji prozy. Ponadto Biely realizując postulat syntezy sztuk włączył do symfonii obrazy zaczerpnięte z twórczości Griega oraz motywy popularnego w tym czasie malarstwa Böcklina i Stucka”. *Literatura rosyjska w zarysie...*, s. 684. Por.: *Historia literatury rosyjskiej XX wieku...*, s. 78.

⁴² Por.: A. Sobieska: *Twórczość Leśmiana w kręgu filozoficznej myśli symbolizmu rosyjskiego*. Kraków: Universitas 2005, s. 126.

⁴³ А. Белый: *Символизм как миропонимание*. W: tegoż: *Символизм как миропонимание...*, s. 246. Na temat praktycznych konsekwencji rozumienia muzyki przez Bielego zob. *Historia literatury rosyjskiej XX wieku...*, s. 57n.

⁴⁴ Por.: A. Sobieska: *Twórczość Leśmiana...*, s. 126–130.

poetycko-emocjonalnego stanowiła muzyka, której cechy przenoszone były na wewnętrzny sens słowa⁴⁵.

O kosmogonii symbolistów można by w skrócie powiedzieć, że zamiast wyznawać: na początku było Słowo, twierdzili: na początku była Muzyka. [...] Utożsamiając istnienie z kreatywnością, nie z poznaniem, symboliści zdawali się także dodawać: na początku był akt tworzenia, w nim było wszystko zawarte, wszelkie poznanie, wszelkie działanie, które się do kreacji upodobniało, było nią⁴⁶.

Rosyjski symbolista postuluje prymat twórczości nad poznaniem. W pracy *Магия слов* wyjaśnia:

Когда я утверждаю, что творчество прежде познания, я утверждаю творческий примат не только в его гносеологическом первенстве, но и в его генетической последовательности⁴⁷.

Przeświadczenie Bielego o pierwszeństwie tworzenia pozostawało w ścisłym związku z uznaniem fikcyjności wszelkiego poznania jako wyniku myślenia dyskursywnego; myślenie dyskursywne nie jest w stanie w sposób zadowalający całościowo ująć przeciwstawiających się sobie elementów:

Таким образом, символ у молодого Белого становится одновременно основой и целью познания. Символ воспроизводится творческим актом, предопределяющим со своей стороны и практический, и теоретический разум. В „примате творчества над познанием” Белый находит источник не только мировоззрений и наук, но и смысла и предлагает символизм как теорию творчества или „новый путь философского мышления”, выводящий из „кризиса” „современной теории знания”⁴⁸.

W *Магии слов* dał o sobie znać wpływ Sołowjowowskiej teorii rajskiego początku świata. Biely — podobnie jak i inni symboliści — dążył do przywrócenia światu uniwersalnej wszechjedności. Dążenie to stanowiło bezpośrednie odzwierciedlenie postulatu „ojca filozofii rosyjskiej” mówiącego o tym, że celem sztuki jest harmonijna synteza tego co boskie, ludzkie i naturalne. Artysta, będąc wyznawcą sztuki teurgicznej, będzie dążył do rekonstrukcji (s)twórczego aktu Boga, kreacji świata zgodnego ze światem boskim, powołania do istnienia „nowego”, *sc.* przeobrażonego człowieka. Tajemna wiedza, za którą kryje się tajemne działanie, dana jest artyście

⁴⁵ Por.: G. Bobilewicz: *Wyobrażenia poetycka — Wiaczesław Iwanow w kręgu sztuk*. Warszawa: SOW 1995, s. 15.

⁴⁶ A. Sobieska: *Twórczość Leśmiana...*, s. 190.

⁴⁷ A. Белый: *Магия слов*. W: tegoż: *Символизм как миропонимание...*, s. 131.

⁴⁸ X. Шталь: „Печать самосознающей души”: *Символизм как „плюро-дуо-монизм” у позднего А. Белого*. W: *Символ в культуре роsyjskiej...*, s. 592.

niejako *a priori*, stąd też jest on w stanie przekształcać rzeczywistość⁴⁹. Sołowjowowskie nakazy przeobrażenia rzeczywistości stały się u Biełego nakazami utwierdzenia świata w istnieniu; świat nie jest powoływany do istnienia *ex nihilo*, ale raczej podtrzymywany w istnieniu dzięki kolejnym aktom nazywania. Nakazy te, wprowadzone na grunt problematyki ściśle poetyckiej, powiązane zostały z fenomenem używania słowa teurgicznego⁵⁰. Znaczenie pojęć: „język” i „słowa” zbliża się do pojęcia muzyki tworzącej świat, obdarzonej boską siłą stwarzania. „Twórcze słowo” — to słowo tworzące świat, wcielające się w rzecz. Najważniejszym celem procesu twórczego jest więc stworzenie symbolu.

Twórczość artystyczna zostaje podporządkowana twórczości religijnej⁵¹. Sens sztuki okazuje się sensem religijnym. Wspinanie się wzwyż od prymitywnej twórczości do twórczości artystycznej i religijnej osiągnięte jest przez to, że formą artystyczną staje się sam artysta i jego otoczenie, formą artystycznej twórczości życia okazują się formy zachowania, obrazem treści — symbol estetyczny, a niepodzielną jednością formy i treści jest religia. W ten sposób symbolizm jako nauka o świecie i światopogląd zrywa z krytycyzmem, przekształca się w teozofię, którą Rosjanin traktuje jako „systematykę systematyki”⁵². Tamara Chmielnicka donosi, że pragnienie jedności nauki i sztuki, filozofii i objawienia znajduje wyraz we współlistnieniu poetyckiej swobody myśli i obrazów z naukową fundamentalnością. Teksty Biełego stanowią potwierdzenie wielopłaszczyznowości procesu twórczego⁵³.

Pojęcie „symbol”, a co za tym idzie i teoria symbolizmu ulegały istotnym metamorfozom w trakcie życia rosyjskiego twórcy. To recepcja teorii poznania Rudolfa Steinera spowodowała przełom w rozumieniu przez Biełego symbolu. Dzięki niej odrzucił on wpływy neokantowskiej szkoły filozoficznej. Henrieke Stahl następująco oddaje sens Steinerowskiej krytyki neokantyzmu:

Возражение Штейнера против фундамента, общего для различных направлений неокантианства, в том числе Г. Риккерта, состоит в том, что они не дошли до правильного понимания беспредпосылочности познавательного

⁴⁹ Por.: G. Bobilewicz: *Wyobrażenia poetycka...*, s. 239.

⁵⁰ Zob. A. Sobieska: *Twórczość Leśmiana...*, s. 193.

⁵¹ Według Biełego procesem teurgicznym jest droga wiodąca do objawienia się „wieczności wcielonej”. Szerzej na temat obecności elementu religijnego w uczuciu miłości pisze Izabella Malej. Zob. też: *Eros w symbolizmie rosyjskim (filozofia — literatura — sztuka)*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2008, *passim*.

⁵² Por.: Л.И. Филиппов: *Неокантианство в России...*, s. 315 i n.

⁵³ Por.: Т. Хмельницкая: *Вступительная статья*. W: А. Белый: *Стихотворения и поэмы*. Москва–Ленинград: Советский писатель 1966, s. 66.

акта, признавая знаменитое „предложение о сознании” (*Satz des Bewusstseins*) Карла Л. Рейнгольда. Неокантианцы берут сознание со своим содержанием как единственно верную данность, но Штейнер обращает внимание на то, что эта данность обусловлена суждением, предпосылка которого — мышление, создающее его. При этом мышление понимается не как содержание, а как „умная деятельность”⁵⁴.

W okresie, w którym Biely znajdował się pod silnym wpływem antropozofii, pojmował on symbol dwojako, tj. — po pierwsze — jako rozwój indywidualno-duchowej istoty człowieka oraz — po wtóre — jako ślad w dziełach twórczych. Symbol nabywa konkretnego znaczenia, co pozwala określić go mianem „realnego”. „Transcendentalizm” rozwijany w *Эмблематике смысла* wyparty zostaje w pracach późnego okresu przez „immanentyzm”. O ile wcześniej autor rozpatrywał symbol jako specyficzne połączenie „z czymś, co znajduje się poza granicą poznania”, o tyle w pracy *История становления самосознающей души* symbol identyfikowany jest z rozwojem „wiedzy duchowej”; „wcielenie” odnosi się tutaj do połączenia ciała i duszy z duchem⁵⁵. „Символ у позднего Белого уже не отсылает к непознаваемому, а является ‘правдой’, осуществляющейся в подвжном мышлении”⁵⁶.

История становления самосознающей души interpretowana bywa jako „historia powstania symbolizmu i jego rozwoju ku samopoznaniu”. Autor pojmuje symbolizm w sensie szerokim jako pewien twórczy stosunek człowieka do świata, odzwierciedlający się w kulturze. Przy takim rozumieniu symbolizm jako kierunek artystyczny nie jest brany pod uwagę, stanowi bowiem wąskie rozumienie rzeczowego pojęcia⁵⁷. Warto dodać, że model myślenia, z jakim czytelnik styka się w *Истории...*, ma za podstawę świadomą rezygnację autora działa ze stylu reprezentowanego przez filozofię abstrakcyjną, a za taką przeciwieństwo uważa się filozofię neokantowską⁵⁸. Jednocześnie Biely w następujących słowach podejmuje rozrachunek ze swoimi wcześniejszymi pracami:

⁵⁴ X. Шталь: „Печать самосознающей души” ..., s. 593.

⁵⁵ Por.: tamże, s. 594, 598n.

⁵⁶ Tamże, s. 596.

⁵⁷ Por.: tamże, s. 600.

⁵⁸ Por.: „[...] [N]eokantyzm ma charakter tak skrajnie abstrakcyjny, iż w pracach neokantystów — jak to raz powiedział Husserl w odniesieniu do jednego z dzieł Rickerta — ‘nie znajdzie się ani jednego przykładu, ani też ani jeden przykład nie jest pominięty’. Taki tytuł jak *Das Eine, die Einheit und die Eins* Rickerta — prawie nieprzetłumaczalny ze względu na swoją abstrakcyjność — najlepiej charakteryzuje neokantowski sposób myślenia”. K. Schuhmann, B. Smith: *Dwa oblicza idealizmu: Lask a Husserl*. Przeł. A. Zacharz. W: *Między kantyzmem a neokantyzmem*. Red. A.J. Noras. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2002, s. 131.

[...] в *Символизме* [...] я хотел дать намек на систему; и — максимум, что я тут мог, это — дать предваренье возможности главного тезиса этой, не данной системы; верней — фасон тезиса; пусть мне догматик простит, — быть философом я не хотел совершенно сознательно: стиль философий абстрактных мне виделся анахронизмом⁵⁹.

Spróbujmy zebrać wnioski.

Andriej Bieły niezmiennie interesował się problemem poznania. Problem ten rozważał, uwzględniając filozoficzne teorie dominujące w epoce, w jakiej przyszło mu żyć i tworzyć. Twierdził, że zawsze „był, jest i będzie” symbolistą, a w jednym ze swych najpóźniejszych dzieł odnotował:

[В]ся моя деятельность, все мной писанное, пропечатано *черным по белому: сим-во-лизм*; и дальнейший мой путь вблизи д-ра Штейнера, далее, путь в революции, — все преломляется ранним моим выявлением, как символиста; и то, что я с гордостью ношу значок на душе своей „а-я” [антропософия — В.Сз.], — разумеется, не меняет того, что я был, есть и буду под знаком течения, которое нет нужды мне менять; в этом смысле и вся эта книга — разгляд символизма, как становления души самосознающей [...] ⁶⁰.

Bieły okazuje się więc wybitnym teoretykiem rosyjskiego symbolizmu, patrzącym przez pryzmat twórczości na życie w całości⁶¹. Według niego symbolizm stanowi sposób percepcji świata, jest to określony sposób „umocnienia” człowieka w świecie oraz jego przemiany. Symbolizm to zatem *modus cogitandi* i *modus vivendi* — jest to pewien szczególny sposób pojmowania świata oraz obraz aktywności życiowej⁶². Trzeba pamiętać, że sam Bieły był przekonany, że nigdy nie udało mu się napisać pracy, która całościowo odtwarzałaby system symbolistycznego pojmowania świata, a przytaczana przez nas wyżej *Эмблематика смысла* miała dlań walor „brudnopisu

⁵⁹ А. Белый: *История становления самосознающей души*. Цит. по рукописи А. Белого, хранящейся в Рукописном отделе РГБ в Москве (фонд № 25, 45/1 и 45/2), cz. III, rozdz. *Символизм*. Сут. za: А. Хольцман: *Специфика аргументативной структуры трактата Андрея Белого „История становления самосознающей души”*. W: *Symbol w kulturze rosyjskiej...*, s. 606.

⁶⁰ А. Белый: *История становления самосознающей души...*, cz. II, rozdz. *Символизм*. Сут. za: Е.-М. Мишке: „*Душа самосознающая — только символ, иль дух в душе*”..., s. 574.

⁶¹ Пор.: „Но если смысл определить ценностью, то падают твердыни теоретической философии; мировоззрение становится творчеством; философские системы приобретают символический смысл; в познавательных терминах символизируют они представление о ценности и смысле жизни; [...] сама же теория знания в своей метафизической форме есть ликвидация твердынь чистого разума; в результате такой ликвидации мировоззрение как теория переходит в творчество”. А. Белый: *Символизм как миропонимание...*, s. 36.

⁶² Пор.: V. Mantajewska: *Mit i archetyp w prozie Andrieja Bielego*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2002, s. 10.

wstępu do przyszłego systemu”. My jednak uważamy, że całkiem słusznie można dopatrywać się u Bielego nader oryginalnej filozoficznej koncepcji symbolizmu jako światopoglądu.

Барбара Чардыбон

СИМВОЛИЗМ КАК *MODUS COGITANDI* И *MODUS VIVENDI*.
ПОНЯТИЕ СИМВОЛА В МЫШЛЕНИИ АНДРЕЯ БЕЛОГО

Резюме

В статье рассматриваются теорию символизма Андрея Белого (1880–1934). Белый является выдающимся теоретиком русского символизма, который смотрит сквозь призму творчества на жизнь целиком. Символизм — это для него *modus cogitandi* и *modus vivendi*. Это особенный способ понимания мира и образ жизненной активности.

Barbara Czardybon

SYMBOLISM AS *MODUS COGITANDI* AND *MODUS VIVENDI*.
THE CONCEPT OF SYMBOL IN THE THOUGHT OF ANDREY BELY

Summary

The article discusses Andrey Bely's (1880–1934) theory of symbolism. Bely is an outstanding theoretician of Russian symbolism, which looks at life in its entirety through the prism of creation. Symbolism is *modus cogitandi* and *modus vivendi*. It is a characteristic way of understanding the world and a picture of a living activity.